

ΣΤΟΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ

Δ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ¹, Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι παθολογικές εξεργασίες της στοματικής κοιλότητας αποτελούσαν αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης πληθώρας σημαντικών ιατρών του αρχαίου κόσμου, με αρχή τον Ιπποκράτη και τα κείμενα της Ιπποκρατικής Συλλογής. Αν και οι παρατηρήσεις και οι περιγραφές των εξεργασιών στερούνται της σχολιαστικότητας και της τυποποίησης των αντίστοιχων σύγχρονων, εντούτοις περιλαμβάνουν ένα μεγάλο εύρος διαφορετικών παθήσεων και μια εκπληκτικά μεγάλη συλλογή φαρμακευτικών αγωγών για την αντιμετώπισή τους. Αναγνωρίζονται στοματολογικές παθήσεις όπως φλεγμονές των ούλων, του εδάφους του στόματος και των γνάθων. Συστηματική είναι και η μελέτη από πλήθος σπουδαίων ιατρών των ελλείψεων της στοματικής κοιλότητας, αλλά και άλλων παθολογικών εξεργασιών, με σημαντικότερη όλων τις άφθες. Προτείνονται θεραπείες οι οποίες προσπαθούν να προσεγγίσουν την ίαση των παθήσεων με αμιγώς ρασιοναλιστική-επιστημονική προσέγγιση και απαλλοτρίωση από οποιοδήποτε θεουργικό στοιχείο.

Όροι ευρετηρίασης Ιστορία Οδοντιατρικής, Ιστορία Στοματολογίας, Αρχαία Οδοντιατρική, Ιπποκράτης, Γαληνός, Διοσκουρίδης, άφθες, φλεγμονές βλεννογόνου, ελλείψεις στοματικής κοιλότητας, υπογλωσσίτιδα

¹ Χειρουργός Οδοντίατρος, Ιστορικός των Επιστημών, Διδάκτωρ Ιατρικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α.

² Καθηγήτρια Επιστημολογίας, Ιστορίας και Ηθικής της Ιατρικής, Ιατρικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α.

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Δημήτριος Κουτρούμπας
Θηβών 2, Γουδί
Αθήνα, TK 11527
E-mail: dkoutrou@dent.uoa.gr

ORAL DISEASES AND THEIR TREATMENT IN ANTIQUITY

D. KOUTROUMPAS¹, M. KARAMANOU²

ABSTRACT

The pathological lesions of the oral cavity were the subject of extensive study by a plethora of important physicians of the ancient world, starting with Hippocrates and the texts of the Hippocratic Collection. Although the observations and descriptions of the lesions lack their modern counterparts, they nevertheless include a wide range of different diseases and a surprisingly large collection of medications for their treatment. Stomatological diseases such as inflammation of the gums, floor of the mouth and jaws are recognized. The study by a number of important physicians of ulcerations of the oral cavity, as well as other pathological lesions, the most important of which is aphthae, is also systematic. Therapies are proposed that try to approach the cure of diseases with purely rationalistic-scientific approach and free from any theurgical element.

Key words History of Dentistry, History of Oral Pathology, Ancient Dentistry, Hippocrates, Galen, Dioscorides, oral thrush, aphtha, mucosal inflammation, oral ulcerations, hypoglossitis

¹ DDS, BA, MA, MSc, Dr. Med

² Professor UoA

Correspondence

Dimitrios Koutroumpas
2 Thivon Str, 115 27
Goudi, Athens
E-mail: dkoutrou@dent.uoa.gr

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι παθήσεις της στοματικής κοιλότητας σε όλη την περίοδο της αρχαιότητας, από την εποχή του Ιπποκράτη (5ος αι. π.Χ.) έως και τον Γαληνό της Περγάμου (2ος αι. μ.Χ.), αποτελούσαν όχι μόνο αντικείμενο μελέτης, αλλά και συστηματικών προσπαθειών θεραπευτικής αντιμετώπισης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην αρχαία ιατρική γραμματεία καταγράφονται περισσότεροι από 18 κορυφαίοι ιατροί, μεταξύ των οποίων ο Ιπποκράτης, ο Διοσκουρίδης και ο Γαληνός, που ασχολήθηκαν με αυτές. Πρόκειται για τις ιατρικές προσωπικότητες με τις οποίες συγκροτείται η Στοματολογία ως ένας ξεχωριστός τομέας της Ιατρικής. Διότι, παρά την ύπαρξη οδοντιάτρων¹ και οδοντιατρείων,^{2, 3} στον αρχαίο κόσμο και ειδικά στη Ρώμη και την Αλεξάν-

δρεια,⁴ η αντιμετώπιση των παθήσεων της στοματικής κοιλότητας ήταν προνόμιο των ιατρών.

Σημαντικοί αυτοκρατορικοί ιατροί, όπως ο Ανδρόμαχος, αρχίατρος του αυτοκράτορα Νέρωνα⁵ (54-68 μ.Χ.), ή ο Τίτος Στατίλιος Κρίτων,⁶ αρχίατρος του αυτοκράτορα Τραϊανού (98-117 μ.Χ.), καταγράφουν διεξοδικά στα φαρμακολογικά έργα τους θεραπευτικές αγωγές για την αντιμετώπιση παθήσεων του στοματικού βλεννογόνου. Ωστόσο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η ενασχόληση με τις παθήσεις της στοματικής κοιλότητας δεν αφορά μόνο τους οπαδούς της ιπποκρατικής διδασκαλίας, αλλά εντοπίζεται σε άλλες ιατρικές αιρέσεις της αρχαιότητας. Παράδειγμα αποτελεί ο Αρχιγένης από την Απάμεια της Συρίας,⁷ κορυφαίο μέλος της πνευματικής ιατρικής

σχολής,⁸ αλλή και ο Σωρανός ο Εφέσιος, ο οποίος διατυπώνει τον καλύτερο ορισμό για τις άφθες του στοματικού βλεννογόνου⁹ και αποτελεί τον πιο αξιόλογο εκπρόσωπο της Μεθοδικής Ιατρικής Σχολής.¹⁰

Πριν από την παρουσίαση των στοματολογικών παθήσεων, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στην αρχαία ιατρική σκέψη το στόμα ξεκινά ανατομικά από το ερυθρό κράσπεδο των χειλέων και εκτείνεται έως τα παρίσθια, συμπεριλαμβάνοντας τη σταφυλή και την υπερώα. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η σταφυλή αποτελεί ένα μόριο του στόματος το οποίο αρκετά πριν από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική Περίοδο ονομαζόταν *γαργαρέων* ή *κίων*. Ενώ, σύμφωνα με τον Γαληνό, κατά την εποχή που έδρασε είχε επικρατήσει ο όρος *κιονίδα* ενώ η φλεγμονή της ονομαζόταν *σταφυλή*.¹¹ Σήμερα ο όρος *κιονίδα* έχει αντικατασταθεί τον όρο *σταφυλή*. Κατά τον Περγαμνό ιατρό, η φλεγμονή της *κιονίδας* ήταν εξαιρετικά συχνή ως πάθηση. Η δε θεραπευτική αντιμετώπισή της συνίστατο στη χορήγηση απλών ή σύνθετων φαρμακευτικών σκευασμάτων, τα οποία παρουσίαζαν *στυπτικές ιδιότητες*. Πρόκειται δηλαδή για φάρμακα τα οποία θεωρούνταν ότι διέθεταν την ικανότητα να συστέλλουν το φλεγμαίνον μόριο ή τον στοματικό βλεννογόνο. Η επάλειψη της *κιονίδας* με *χυλή μούρων* ή *ροδιών* ή *κυδωνιών*, ή ακόμη και με *χυλή καρυδιών* με μέλι, σύμφωνα με τη γαληνική φαρμακολογία, ήταν ικανές να εξαλείψουν τη φλεγμονή.¹²

ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΟΥΛΩΝ

Εντός της στοματικής κοιλότητας εκτός από τα δόντια, τα οποία από τον Γαληνό χαρακτηρίζονται ως *32 χορευτές*, μιας και είναι τοποθετημένα σαν σε χορευτική παράταξη,¹³ υπάρχουν τα μόρια της γλώσσας, όπως και της *κιονίδας*. Κατά την αρχαία ιατρική σκέψη, το στόμα είναι επενδυμένο με έναν χιτώνα, γνωστό σήμερα ως στοματικό βλεννογόνο,^{14,15} ο οποίος αποτελεί ξεχωριστή οντότητα, που βιολογικά δεν ταυτίζεται με τον ιστό που περιβάλλει τα δόντια. Τα δόντια περιβάλλονται από *σάρκες* (διαφορετικής σύστασης από τον υπόλοιπο στοματικό χιτώνα), που ονομάζονται *ούλα*.¹⁶ Ίσως γι' αυτό οι παθήσεις των ούλων διαχωρίζονται πλήρως σε όλη την αρχαία ελληνική γραμματεία από τις παθήσεις του υπολοίπου στοματικού βλεννογόνου.

Οι παθήσεις των ούλων είναι οι ίδιες με τις σημεινές νοσολογικές οντότητες των ούλων και του περιοδοντίου και εντοπίζονται ήδη από την εποχή του Ιπποκράτη. Φλεγμονές των ούλων διαφορετικής έκτασης συνοδευόμενες από πόνο ή και οίδημα περιγράφονται σε αρκετά χωρία της Ιπποκρατικής Συλλογής. Η πιο συννηθισμένη περίπτωση είναι η συλλογή πύου, η οποία σχηματίζεται την έβδομη ημέρα¹⁷ από την εμφάνιση του οιδήματος στα ούλα και μπορεί να οδηγήσει σε *σφακελισμό*, δηλαδή νέκρωση του δοντιού.¹⁸

Η φλεγμονή των ούλων, διαφορετικής έκτασης και έντασης, είναι κυρίαρχη σε όλη την αρχαία ελληνική γραμματεία και η αντιμετώπισή της παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά. Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Μελίσανδρου, η οποία περιγράφεται τόσο στο *Περί επιδημιών τὸ πέμπτον*¹⁹ όσο και στο *Περί επιδημιών τὸ ἑβδομον*.²⁰

Μελίσανδρῳ τοῦ οὔλου ἐπιλαβόντος, καὶ ὄντος ἐπωδύνου, καὶ σφόδρα ξυνοιδέοντος, ἀπόσχασις βραχίονος· στυπτηρίη αἰγυπτίη ἐν ἀρχῇ παραστέλλει.

Ίστον Μελίσανδρο, που είχαν προσβληθεί τα ούλα του και πονούσε και ήταν πολύ πρησμένα, έγινε αφαίμαξη από τον βραχίονα· η αιγυπτιακή στυπτηρία, εφαρμοζόμενη από την αρχή, αναστέλλει την πορεία της πάθησης.]

Παρατηρούμε ότι για την αντιμετώπιση της ουλίτιδας πραγματοποιήθηκε αφαίμαξη από τον βραχίονα. Η αφαίμαξη εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της ιπποκρατικής χυμοπαθολογίας, υποδηλώνοντας ότι το πρήξιμο οφείλεται σε ανισορροπία των χυμών, αφού συγκεντρώνεται πλεονάζον φλέγμα στην πάσχουσα περιοχή των ούλων. Αυτή η συγκέντρωση είχε ως αποτέλεσμα τη διόγκωσή τους και την ταυτόχρονη εκδήλωση άλγους. Ως αίτιο θεωρείται η κάθοδος του φλέγματος από την κεφαλή, όπου θεωρούσαν ότι είναι συγκεντρωμένο, οπότε και προσβάλλει επιλεγμένες περιοχές του στόματος, μεταξύ των οποίων και τα ούλα.²¹

Το πλέον ενδιαφέρον είναι ότι η ίδια παθολογική κατάσταση μπορεί να αντιμετωπισθεί με τη χορήγηση αιγυπτιακής στυπτηρίας (χαλκίτιδα)^{22, 23} ή αντίστοιχων διαμασημάτων.²⁴

Η χρήση της στυπτηρίας για την αντιμετώπιση φλεγμονών των ούλων, αλλή και του οδοντικού άλγους, εντυπωσιάζει ως προς την αντοχή στη χρήση της ανά τους αιώνες και ειδικά το είδος που ονομάζεται *σχιστή*. Ίσως θα πρέπει να θεωρηθεί ως το πλέον διάσημο απλό φάρμακο για την αντιμετώπιση φλεγμονών της στοματικής κοιλότητας. Μνημονεύεται σε παρόμοιες θεραπευτικές αγωγές εκτός από τους συγγραφείς της Ιπποκρατικής Συλλογής από τους: Διοκλή της Καρύστου^{25, 26} (6ος αι. π.Χ.), Τίτο Στατίλιο Κρίωνα²⁷ (1ος-2ος αι. μ.Χ.), Τιμοκράτη²⁸ (1ος αι. μ.Χ.), Αρχιγένη τον Απαμέα²⁹ (1ος-2ος αι. μ.Χ.), Αριστοκράτη τον Γραμματικό³⁰ (π. 1ος-2ος αι. μ.Χ.), Πύθιο³¹ (π. 1ος-2ος αι. μ.Χ.), Διοσκουρίδη (1ος αι. μ.Χ.) και Γαληνό³² (2ος αι. μ.Χ.).

Η στυπτηρία έχει λάβει το όνομά της από το ρήμα *στύφω*, καθώς θεωρούνταν το πλέον ισχυρό στυπτικό απλό φάρμακο, το οποίο συστέλλει τη φλεγμονή. Η στυπτηρία, αν και δεν μπορεί να ταυτοποιηθεί κατά τρόπο απόλυτο, θεωρείται ότι αποτελεί ένυδρο θειικό άλας του καλίου και του αργιλίου, ενώ κατά την Τσαίμου ταυτίζεται με τον λεμωνίτη και πιθανόν να αντιστοιχεί στη φυλλώδη ποικιλία του αιματίτη.³³ Η δε *σχιστή* αποτελεί το πιο διάσημο είδος στυπτηρίας και είναι στυπτικό χώμα από χαλκίτιδα (αλουμίνιο και βιτριόλη). Ειδικά στον Διοσκουρίδη, η *σχιστή* καταγράφεται ως ένας λίθος ο οποίος εμφανίζει ιδιότητες όπως θερμαντική, στυπτική και καθαρτική, ενώ χρησιμοποιείται για τη σταθεροποίηση των εύσειστων δοντιών, αλλή και για φλεγμονές των ούλων.³⁴

Έτσι, χάρη στην ισχυρότατη στυπτική δύναμη που διαθέτει, θεωρούνταν ότι συστέλλει ισχυρά τον στοματικό βλεννογόνο, περιορίζοντας την έκταση των

εθικών και των φλεγμονών. Παράλληλα με τις στυπτικές ιδιότητες διαθέτει θερμαντική και καθαριστική δύναμη, οι οποίες της προσδίδουν την ικανότητα να σταματά τη σήψη των σαρκών και τις αιμορραγίες.^{35, 36} Γι' αυτό θεωρούνταν κατάλληλη για τις φλεγμονές των ούλων, των αμυγδαλών, της σταφυλής και γενικά για τις φλεγμονές του στόματος. Ταυτόχρονα, χάρη σε αυτή τη συστολή, πίστευαν ότι επιτυγχάνει τον περιορισμό της «πληθαδρότητας» των ούλων και της έντονης κινητικότητας των δοντιών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα φαρμακευτικής συνταγής για την αντιμετώπιση φλεγμονής ούλων είναι η ακόλουθη του Σερβίλιου Δαμοκράτη:³⁷

*Πρός φλεγμονήν ούλων και τραύματα έχοντα,
Σαρκών επιφύσεις τετυλωμένας, σχιστής
Προσέμβαλε στυπτηρίας λίτραν μίαν.*

Ο Σερβίλιος Δαμοκράτης ήταν ιατρός ελληνικής καταγωγής, που έδρασε τον 1ο αι. μ.Χ. στη Ρώμη. Ο Γαληνός της Περγάμου έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση για τον Δαμοκράτη και τα έργα του αποτελούν πηγή συχνών παραπομπών, ειδικά τα φαρμακολογικά.³⁸ Η φαρμακευτική αγωγή μας παραδίδεται μέσω της Γαληνικής Συλλογής, καθώς το έργο με τίτλο *Πυθικός*, στο οποίο εμπεριέχονταν, δεν έχει διασωθεί. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η πληροφορία που μας μεταφέρει ο Γαληνός ότι ο Δαμοκράτης ονόμασε το βιβλίο *Πυθικός* από το όνομα του ιατρού ο οποίος του παραχώρησε μια σειρά φαρμακευτικών συνταγών για παθήσεις της στοματικής κοιλότητας (*στοματικῶν φαρμάκων συνθέσεις*).³⁹

Στις φλεγμονές των ούλων περιλαμβάνονται επίσης η *έπουλις* και η *παρουλις*. Οι όροι επουλίδα και παρουλίδα εντοπίζονται για πρώτη φορά στον Γαληνό και όχι στον Βυζαντινό ιατρό Παύλο τον Αιγινίτη, όπως θεωρούνταν μέχρι σήμερα.⁴⁰ Ο Γαληνός τα χαρακτηρίζει ως διακριτά «σαρκώδη βλαστήματα» σε διάφορες ανατομικές θέσεις, αλλά με σαφέστατα φλεγμονώδη χαρακτήρα.⁴¹ Κατά τον ιπποκρατικό συγγραφέα της ιατρικής πραγματείας *Επιδημιῶν τὸ τέταρτον*, η φλεγμονώδης σκληρή εκβλάστηση δεν περιγράφεται ως *έπουλις*, αλλά ως *κόνδυλος*.

*Τῷ Ἠγησιστρατίῳ οἱ δύο ὁδόντες οἱ ἔσχατοι
τὰ πρὸς ἀλλήλους ἐβέβρωντο· ὁ ἔσχατος
εἶχεν ἄνωθεν τοῦ οὐλοῦ δύο κόνδυλους,
ἓνα μὲν κατὰ βρῶμα, ἓνα δὲ ἐπὶ θάτερον.
Ἦ δὲ οἱ δύο, ταύτη ῥίζαι πηλατεῖαι, ἴκελοι,
ἐκ δύο ξυνέπιπτον· ἐπὶ τὰ ἕτερα μία,
ἡμίσεια, στρογγυλή.⁴²*

ΙΟ Ηγησιστράτος είχε τερνδόνα στα δύο τελευταία δόντια από την πλευρά που ενώνονται το τελευταίο παρουσίασε, επάνω από τα ούλα, δύο κονδυλώματα, το ένα από την τερνδονισμένη πλευρά και το άλλο από την απέναντι στη θέση των δύο κονδυλωμάτων υπήρχαν δύο ρίζες πηλατιές, ομοιόμορφες, που ενώνονταν σε μία, ενώ από την άλλη μεριά υπήρχε μια τρίτη, που ήταν μισή και στρογγυλή.]

Για την αντιμετώπιση των επουλίδων ο Γαληνός, μεταξύ των άλλων φαρμακευτικών συνταγών, συνιστά:

*περὶ ἐπουλίδων. ἐπὶ δὲ τῶν ἐπουλίδων
προσάπτου χαλκάνθῳ καὶ μυρσίῳ ἴσοις
μετ' ὀλίγης σχιστῆς⁴³*

Προτείνει δηλαδή την τοποθέτηση επί της επουλίδας ενός μείγματος το οποίο περιέχει ίσες ποσότητες χαλκανθήτη (ορυκτό ένυδρο θειικό άλης του χαλκού) και *μυρσίνη άγρία* (Οξυμυρσίνη ή ακανθώδης) μαζί με μικρή ποσότητα στυπτηρίας σχιστής. Η εν λόγω φαρμακευτική αγωγή βρίσκεται στο τέλος μιας σειράς σύνθετων φαρμακευτικών σκευασμάτων με τίτλο *Περὶ ούλων πόνων* και είναι αξιοσημείωτο ότι το πρώτο προτεινόμενο σκεύασμα για την αντιμετώπιση του ουλικού πόνου είναι διακλυσμοί με ξίδι και ζωμό βρασμένης ρίζας υοσκυάμου. Πρόκειται για μια αρκετά ρασιοναλιστική προσέγγιση, μιας και μέχρι σήμερα, στη λαϊκή ιατρική, το ξίδι θεωρείται ότι διαθέτει αντισηπτικές ιδιότητες, ενώ κατά τον Γαληνό το ξίδι ήταν αποτελεσματικό κατά των φλεγμονών.⁴⁴ Ο υοσκύαμος περιέχει αλκαλοειδή τροπανίου, όπως υοσκυαμίνη, ατροπίνη και σκοπολαμίνη, γι' αυτό διαθέτει ναρκωτικές και παραισθησιογόνες ιδιότητες, αλλά και τοξικές ιδιότητες, ακόμη και αν χρησιμοποιείται σε μικρές δόσεις.⁴⁵

Εξαιρετικά σημαντική είναι και η συμβολή του Διοσκουρίδη για την αντιμετώπιση παθήσεων των ούλων με αμιγώς στοματολογικό ενδιαφέρον. Ο Διοσκουρίδης Πεδάνιος ο Αζαρβεύς (1ος αι. μ.Χ.) στα έργα του, τόσο στο γνήσιο *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς*, όσο, πολύ περισσότερο, στο νόθο σύγγραμμα *Περὶ ἀπλῶν φαρμάκων*, ασχολείται συστηματικά με τις παθήσεις της στοματικής κοιλότητας και των δοντιών. Ειδικά στο δεύτερο ομαδοποιεί τις φαρμακευτικές ουσίες ανάλογα με την πάθηση στην οποία αναφέρονται αναγνωρίζοντας φάρμακα για επουλίδες, οίδηματώδη και αποκαθυμμένα ούλα.

Στο πηλέον διάσημο έργο του, το *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς*, οι απλές φαρμακευτικές ουσίες σε παθήσεις των ούλων με αμιγώς στοματολογικό ενδιαφέρον είναι σαφέστατα περιορισμένες σε σύγκριση με τις αντίστοιχες 53 απλές φαρμακευτικές ουσίες που καταγράφονται για το οδοντικό άλγος και συνοψίζονται στον πίνακα της επόμενης σελίδας.

Όσον αφορά τις παρουλίδες, εντοπίζονται μόλις δύο φαρμακευτικές θεραπευτικές αγωγές. Η πρώτη, η οποία είναι εξαιρετικά περίπλοκη στην παρασκευή της, περιέχει περισσότερα από 15 επιμέρους συστατικά, μεταξύ των οποίων είναι τα εξής: περδίκιο, σμύρνα, πιπέρι λευκό και μαύρο, πύρεθρο, στυπτηρία σχιστή, ύσσωπος, κίσσηρις, σμύρνα, σπόρος σέλιου, φλισκούνη, μέλι, οίνος, αλάτι λευκό και μαύρο. Η σύνθεση αποδίδεται στον ιατρό Τιμοκράτη,⁴⁶ ενώ το εύρος των θεραπευτικών ενδείξεων περιλαμβάνει, εκτός από την αντιμετώπιση των παρουλίδων, θεραπείες όπως κατά των: «πληθαδρών» ούλων, αλλά και ούλων που αιμορραγούν εμφανίζοντας συμπτώματα σήψης, ευσειστότητα δοντιών, κακοσμία, αλλά και κάθε νόσημα του στόματος και οδοντικό πόνο.⁴⁷

Πίνακας 1. Είδη των φαρμακευτικών ουσιών κατάλληλα για την αντιμετώπιση παθήσεων των ούλων κατά το Περί ὕλης ἱατρικῆς

Είδος Φαρμακευτικής Ουσίας	Θεραπευτικές ενδείξεις
κάγκαμον (αραβικό κόμμι)	Σήψη ούλων (αναμειγμένο με κρασί)
ῥύκιον (πυξάκανθα)	Έλκη ούλων
ἀγριελιά	α. Συρρικνώνει οίδηματώδη ούλα (χυλός από άλημη αγριελιάς), β. σήψη ούλων (ῥάδι αγριελιάς)
κοιλυβάδες ἑλῆαι (ελιές επιπλέουσες σε άλημη)	Περιορίζει τα οίδηματώδη ούλα
κνκίς	Υπερσαρκώματα και εκκρίσεις ούλων
ῥόα (κάθε είδος ροδιάς)	Στοματικά έλκη
κοκκυμητιά (δαμασκηνιά)	Εκκρίσεις ούλων (αφέψημα φύλλων με κρασί)
βούτυρον	Ερεθισμούς ούλων στα παιδιά (αναμειγμένο με μέλι)
ἀρνόγλωσσον (πεντάνευρο)	Φλεγμονές ούλων (κατάποση χυμού φύλλων)
ἀλήν	Για όλες τις παθήσεις των ούλων (αναμειγμένη με μέλι ή κρασί)
τρίβολος (τριβόλι)	Φλεγμονές ούλων (αναμειγμένο με μέλι)
οἰνάνθη (καρπός της άγριας αμπέλου)	α. Αρχόμενα αποστήματα ούλων (χλωρή και ξερή σε κατάπληγμα), β. θεραπεία οίδηματώδων ούλων που τραβιούνται και ματώνουν (αναμειγμένο με μέλι)
ῥξος (ῥίδι)	Αντιμετώπιση αιμορραγίας οίδηματώδων ούλων
σκιλητικόν ῥξος (ῥίδι σκιληοκρέμυδου)	Σήψη ούλων
μυρσινίτης ἰοῖνος	Έλκη ούλων
ἰὸν δὲ ξυστόν (ανθρακικό μετάλλειο του χαλκού)	Αντιμετωπίζει επουλίδες και κακοήθειες υπερσαρκώσεις ούλων (ως αλοιφή με αμμωνιακό κόμμι)
χαλκίτις (ίσως μετάλλειο χαλκού, χαλκοπυρίτης)	Φλεγμονές ούλων

ΥΠΟΓΛΩΣΣΙΤΙΔΑ

Οι φλεγμονώδεις παθήσεις των ούλων δεν είναι και οι μοναδικές που αφορούν τη στοματική κοιλότητα. Για παράδειγμα, η *υπογλωσσίς* (η φλεγμονή της γλώσσας), οι φλεγμονές υπερώας και σταφυλής, αλλιά και η γάγγραινα της υπερώας και της γνάθου αναφέρονται ήδη από την εποχή του Ιπποκράτη. Κατά τον ιπποκρατικό συγγραφέα του *Περί Νόσων τὸ Δεύτερον*, η υπογλωσσίτιδα οφείλεται στο κατερχόμενο από την κεφαλή φλέγμα, όπως και στη φλεγμονή της σταφυλής.⁴⁸ Απεναντίας, ο Γαληνός της Περγάμου θεωρεί ότι οφείλεται σε δυσκρασία, εφόσον οι φλεγμονές της στοματικής κοιλότητας οφείλονται στην τοπική συγκέντρωση θερμού αίματος,⁴⁹ δηλαδή αίματος στο οποίο υπερτερεί η ποιότητα του θερμού.⁵⁰

Σύμφωνα με την ιπποκρατική διδασκαλία, η φλεγμονή της υπογλωσσίδας εκδηλώνεται με δυσκαταποσία και κατά την επισκόπηση της στοματικής κοιλότητας ανευρίσκεται το φλεγμονώδες οίδημα της γλώσσας, ενώ κατά την ψηλάφηση διαπιστώνεται σκληρότητα και της άνω και της κάτω επιφάνειας της γλώσσας, αλλιά ευαισθησία της υπογνάθιας χώρας του τραχήλου.

Η αντιμετώπιση της πάθησης περιλαμβάνει την εφαρμογή καταπλάσματος με αποιδηματική δράση στον τράχηλο και παράλληλη τοποθέτηση στο στόμα του ασθενούς σπόγγου εμποτισμένου με ζεστό νερό. Προτείνονται επίσης γαργαρισμοί με αφέψημα από σύκα. Η επιπλοκή της πυώδους συλλογής στη γλώσσα αντιμετωπίζεται με διάνοιξη, ενώ αυτή του τραχήλου με εξωτερική καυτηρίαση.⁵¹

Στους επόμενους αιώνες, μετά τον Ιπποκράτη, η αντιμετώπιση της φλεγμονής της υπογλωσσίδας είναι σαφέστερα πιο συντηρητική και περιορίζεται στη χορήγηση μόνο σύνθετων φαρμακευτικών σκευασμάτων. Γνωρίζουμε, μέσω του γαληνικής φαρμακολογικής πραγματείας *Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους*, ότι τρεις τουλάχιστον ιατροί, ο Χαριζένης (π. 1ος αι. μ.Χ.), ο Διοσκουρίδης (1ος αι. μ.Χ.) και ο Λατίνος Σκριβώνιος Λάργος, ιατρός του αυτοκράτορα Κλαύδιου (10 π.Χ.-54 μ.Χ.) προτείνουν θεραπευτικές αγωγές πολυπληθών φαρμακευτικών σκευασμάτων για την αντιμετώπισή τους, αποφεύγοντας οποιαδήποτε χειρουργική επέμβαση ή καυτηρίαση.

Ειρήσθω εν παρόδω, ότι κατά την αρχαιότητα πραγματοποιούνταν απλές χειρουργικές επεμβάσεις, μεταξύ των οποίων και αφαίρεση σταφυλής ή εξαγωγή δοντιών.⁵² Ο Γαληνός, για παράδειγμα, αναφέρεται εκτεταμένα στον καυτηριασμό φλεγμονωδών ούλων,⁵³ περιγράφει δε το *καυτήριον*, ειδικό μεταλλικό χειρουργικό εργαλείο, το οποίο πυρώνεται και καυτηριάζονται δόντια που φέρουν κατάγματα και πονούν.⁵⁴ Ενδεχομένως η τρώση αγγείων της γλώσσας να εγκυμονούσε πολύ πιο σοβαρούς κινδύνους, τους οποίους ο αρχαίος ιατρός αδυνατούσε να αντιμετωπίσει. Η πλέον πρωτότυπη φαρμακευτική αγωγή είναι η αποδιδόμενη από τον Γαληνό στον Διοσκουρίδη.

Γ' Ἀλλ' ἡν ὑπογλωσσὶς Διοσκουρίδου. Ἰ Κρόκου, σμύρνης, τραγακάνθης, γλυκυρρίζης κυλίου ἀνὰ α'. στρόβιλα κεκαυμένα ἀριθμῶ Ξ'. ἀμύγδαλα καθαρὰ ἰσάριθμα, μέλιτι ἐφθῶ ἀναλαμβάνει, ἡ δόσις καρύου Ποντικοῦ τὸ μέγεθος ὥστε ὑπὸ τὴν γλῶτταν κατέχειν.⁵⁵

Εἶναι γνωστό ὅτι ὁ Γαληνὸς ἐτρέφε μεγάλο σεβασμὸν στὸν Διοσκουρίδην καὶ μεταφέρει αὐτοῦσια αποσπάσματά του στα φαρμακολογικά του ἔργα. Για παράδειγμα, στὸ δεύτερο μέρος τῆς πραγματείας *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*, τὸ ὁποῖο ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἑξὶ βιβλία (Ζ ἕως Λ), ὁ Γαληνὸς ἀναπαράγει τὰ θεραπευτικὰ υἱικά καὶ τὶς πληροφορίες που συγκέντρωσε ὁ προκάτοχός του Διοσκουρίδης στὸ *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς*, τοποθετώντας τὰ σε μιὰ ευρύτερη φαρμακολογικὴ θεωρία.⁵⁶

Ὡστόσο, σε κανένα ἀπὸ τὰ ἔργα τα ὁποῖα ἀποδίδονται στὸν Διοσκουρίδην, εἴτε γνήσια εἴτε νόθα, δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ σε φλεγμονή τῆς υπογλωσσίδας. Ὁ τρόπος γραφῆς διαφέρει ἀπὸ τὸν κλασικὸν τρόπο γραφῆς τοῦ Διοσκουρίδην, καθὼς γίνεται ἀναφορὰ σε παρασκευὴ σύνθετου φαρμάκου καὶ ὄχι μιᾶς ἀπλῆς ουσίας με φαρμακευτικὴς ιδιότητες. Θα πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ χωρίο ἀπὸ κάποιο ἄγνωστο ἔργο τοῦ Διοσκουρίδην, που ἀφοροῦσε τὴν παρασκευὴ σύνθετων φαρμάκων με περισσότερα ἀπὸ ἓνα ἀπλὰ φάρμακα.

ΦΛΕΓΜΟΝΗ ΥΠΕΡΩΑΣ-ΓΑΓΓΡΑΙΝΑ

Εκτός ἀπὸ τὴν υπογλωσσίδα, στα κείμενα τῆς Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς διακρίνονται ὡς ἰδιαίτερες νοσολογικὲς οντότητες ἡ φλεγμονὴ τῆς υπερώας, ἀλλὰ καὶ ἡ γάγγραινα τῆς υπερώας καὶ τῶν γνάθων.

Ὅσον ἀφορὰ τὴ φλεγμονή τῆς υπερώας, θεωροῦσαν ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴ συσσώρευση φλέγματος στὴν υπερῶα καὶ ἡ προκύπτουσα φλεγμονὴ στὴ βαρύτερη μορφή τῆς μεταπίπτει σε τοπικὴ πυώδη συλλογή. Ἡ ἀντιμετώπιση περιλαμβάνει τὴν παροχέτευση τοῦ ἀποστήματος, που ἐκτελεῖται με καυτηρίαση καὶ πλύσεις τοῦ στόματος με τὰ κατάλληλα διαλύματα, ὅπως μείγμα νίτρου με χλιαρὸ νερὸ καὶ ἐν συνεχείᾳ πλύσεις με κρασί. Ἐνῶ στὴν περίπτωση που πραγματοποιηθεῖ αὐτόματη παροχέτευση πύου ἀπὸ τὸν υπερκείμενο βλεννογόνο τῆς υπερώας, χωρὶς τὴ μεσολήθση καυτηριασμοῦ, τότε ἀρκοῦν οἱ πλύσεις με χλιαρὸ κρασί.⁵⁷ Σε ὁρισμένους περιπτώσεις, ἡ φλεγμονὴ τῆς υπερώας δὲν εἶναι ἰδίση καὶ ὁ ἀσθενὴς μπορεῖ καὶ νὰ καταλήξει.⁵⁸ Ἡ φλεγμονὴ τῆς υπερώας δὲν ἀπαντᾷ σε νεότερους ἱατροὺς ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῆς Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στα ἔργα τοῦ Διοσκουρίδην ἡ υπερῶα ἀπουσιάζει ὡς ἀνατομικὸς ὅρος.

Ὁμοίως, ἀν καὶ στὴν Ἱπποκρατικὴ Συλλογὴ ἡ γάγγραινα τῆς υπερώας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἄνω γνάθου ἀντιμετωπίζονται ὡς ἐξαιρετικὰ σοβαρὲς παθήσεις, σε μεταγενέστερα ἔργα τῆς ἀρχαίας ἱατρικῆς γραμματείας δὲν ἐντοπίζεται καμία σχετικὴ ἀναφορὰ. Ἡ γάγγραινα τῆς υπερώας περιγράφεται ὡς συνέχεια διαβρωτικοῦ ἔλκους τῆς στοματικῆς κοιλότητος.⁵⁹ Στὴν περίπτωση

καταστροφῆς τῆς υπερώας, διαπιστώνεται καθίζηση τῆς ράχης τῆς μύτης κατὰ τὴ μεσότητά.⁶⁰ Ἡ γάγγραινα τῆς ἄνω γνάθου περιγράφεται συνοπτικὰ σε τρία περιστατικά στὴν Ἱπποκρατικὴ πραγματεία καὶ σε ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ κατάληξη ἦταν μοιραία γιὰ τὸν ἀσθενή.⁶¹

Στὴν ἐποχὴ μετὰ τὸν Ἱπποκράτη, καὶ κυρίως στοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες, ὅπου ἔχουμε μιὰ πιο σαφὴ εἰκόνα χάρις στὸν Διοσκουρίδην καὶ κυρίως τὸν Γαληνόν, οἱ φλεγμονὲς τῆς στοματικῆς κοιλότητος δὲν ἀναφέρονται, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀντιμετωπίζονται με βάση τὴν ἀνατομικὴ θέση τους. Πλέον εἶναι σπάνιες οἱ ἀναφορὲς σε φλεγμονή τῆς υπογλωσσίδας καὶ ἀνύπαρκτη ὁποιαδήποτε μνεία στὴ φλεγμονή τῆς υπερώας. Ὅλοι οἱ τύποι τῶν στοματικῶν φλεγμονῶν δηλώνονται –χωρὶς νὰ περιγράφονται ὡς πρὸς τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τους– ὡς φλεγμονὲς καὶ ἀντιμετωπίζονται με τὰ λεγόμενα *στοματικὰ φάρμακα*. Ἡ χρῆση τους γίνεται με τοπικὴ ἐπάθειψη, ἀν πρόκειται γιὰ αἰμοφί, ἢ με στοματοπλύσεις, ἀν πρόκειται γιὰ υγρὰ φάρμακα. Σε αὐτὴ τὴν περίπτωση, τὰ στοματικὰ φάρμακα διακρίνονται σε *διακλύσματα* καὶ *αναγαργαρίσματα*.⁶² Κύρια φαρμακευτικὴ ιδιότητά τους εἶναι νὰ στύφουν, δηλαδή νὰ συρρικνώνουν τὴ φλεγμονή,⁶³ ἐμφανίζοντας ουσιαστικὰ ἀντιοιδηματικὴ δράση. Ἀπὸ τὰ πλέον σημαντικὰ στοματικὰ φάρμακα γιὰ φλεγμονὲς εἶναι τὰ σύνθετα σκευάσματα με πολλὲς ἐπιμέρους ουσίες. Ἡ κύρια, ὁμῶς, «δραστικὴ οὐσία» εἶναι υποχρεωτικὰ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες: χυμὸς τῶν μούρων ἢ χυμὸς ροδιῶν ἢ μούστος ἢ κυλὸς τῶν καρυδιῶν. Στὴ Γαληνικὴ Συλλογὴ ἐντοπίζονται φαρμακευτικὲς ἀγωγές γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση στοματικῶν φλεγμονῶν προερχόμενες ἀπὸ σημαίνουσες ἱατρικὲς προσωπικότητες, ὅπως ὁ Ἦρας ὁ Καππαδόκης,⁶⁴ ὁ Ἀνδρόμαχος,⁶⁵ ὁ Τίτος Στατίλιος Κρίτωνας⁶⁶ κ.ά. Τέλος, ἄξιος ἀναφορᾶς εἶναι ὁ τρόπος συντήρησης τῶν στοματικῶν φαρμάκων, καθὼς, γιὰ νὰ μὴν ἀλλοιωθεῖ ἡ δραστηριότητά τους, συνιστᾶται ἡ ἀνάμειξη π.χ. τοῦ χυμοῦ τῶν μούρων με μέλι (τὸ ὁποῖο δὲν ἀλλοιώνεται), ὥστε ἀφού ἀποθηκευθεῖ, νὰ εἶναι διαθέσιμο γιὰ ὅλο τὸν χρόνο.⁶⁷

ΕΛΚΩΣΕΙΣ ΣΤΟΜΑΤΙΚΗΣ ΚΟΙΛΟΤΗΤΑΣ

Μετὰ τὶς φλεγμονὲς τῆς στοματικῆς κοιλότητος τὰ ἔλκη ἀποτελοῦν τὴν ἀμέσως ἐπόμενη πολυπληθέστερη κατηγορία παθολογικῶν ἐξεργασιῶν τοῦ στόματος. Αὐτὰ ἐμφανίζουν μεγαλύτερη τυπολογία, καθὼς διακρίνονται σε ἐπιμέρους ταξινομήσεις, με κορυφαία ὅλων τὶς ἀφθες. Θα πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἀν ἐξαιρέσουμε τὶς ἀφθες γιὰ τὶς ὁποῖες διατυπώνεται ἓνας σαφὴς ὁρισμὸς καὶ γιὰ τὶς ἐπιμέρους τυποποιήσεις τους με βάση κάποια ἀδρά χαρακτηριστικά, εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ περιγραφοῦν τὰ διαφορετικὰ εἶδη στοματικῶν ἐλκῶν.

Σύμφωνα με τὸν Γαληνόν ὡς ἔλκος ὀρίζεται *ἡ τῆς συνεχείας ρήσις ἐν σαρκώδει μορίῳ*,⁶⁸ στὴν προκειμένη περίπτωση τῆς στοματικῆς κοιλότητος, πρόκειται δηλαδή γιὰ μιὰ παθολογικὴ ἀπώλεια τοῦ βλεννογόνου τοῦ στόματος, ἡ ὁποία ἐκτείνεται σε βάθος καὶ ἐπουλῶνεται δύσκολα σε μεγάλου χρονικοῦ διάστημα.

Τα έλκη ανάλογα με τη βαρύτητά τους διακρίνονται κατά αύξουσα σειρά σοβαρότητας σε απλά έλκη, νομές (διαβρωτικά έλκη), σπηεδονώδη έλκη (έλκη σε σήψη, γνωστότερα ως *σπηεδόνες*), κακοήθη και καρκινικά έλκη. Ανάλογα με τον ιατρικό συγγραφέα τα κακοήθη και τα καρκινικά έλκη είτε ταυτίζονται, είτε τα κακοήθη είναι δηλωτικά σοβαρού έλκους μη σχετιζόμενου με νεοπλασία. Πέραν αυτών, οι δύο πιο συνηθισμένες μορφές ελκών είναι οι εσχάρες και οι άφθες, με τις δεύτερες να αποτελούν τις παθολογικές εξεργασίες για την αντιμετώπιση των οποίων μας έχουν παραδοθεί τα περισσότερα στοματικά φάρμακα. Στον πίνακα II καταγράφονται οι απλές φαρμακευτικές ουσίες τις οποίες προτείνει ο Διοσκουρίδης στο *Περί Ύλης Ιατρικής* για την αντιμετώπιση των στοματικών ελκών.

Πίνακας II. Είδη των φαρμακευτικών ουσιών κατάλληλα για την αντιμετώπιση παθήσεων των στοματικών ελκών κατά το *Περί Ύλης Ιατρικής*

Είδος Φαρμακευτικής Ουσίας	Θεραπευτικές ενδείξεις
πάπυρος	Νομές, άφθες
άγριελιά	Έλκη, νομές, άφθες
μουριά ή συκαμινιά	Νομές
μαίνουλης κεφαλή	Σπηεδόνες
βούτυρο	Νομές, άφθες
άρνόγλωσσον (πεντάνευρο)	Νομές
σαραπιάς	Νομές, σπηεδόνας, καρκινικά έλκη
βρεττανική	Νομές
ίερά βοτάνη	Νομές, εσχάρες
όμφάκιον (χυμός άγουρου σταφυλίου)	Συρίγγια, έλκη, νομές, άφθες
όξος (ξύδι)	Νομές, έρπητες
ϊόν δε ΰυστόν (ανθρακικό μετάλλειμα του χαλκού)	Νομές, έλκη
χαλκίτις (ίσως μετάλλειμα χαλκού, χαλκοπυρίτης)	Νομές
τρίβολος	Σπηεδόνες, άφθες
πεντέφυλλον	Σπηεδόνες
στυπτηρία (χαλκίτιδα)	Σπηεδόνες, άφθες
κηκίς	Άφθες
βούτηρον	Άφθες
όρίγανος (ρίγανη)	Άφθες
άνθεμης (βοτ. παρόμοιο με το χαμομήλι)	Άφθες
βάτος	Άφθες
σταφίς άγρία	Άφθες
άλης	Άφθες

Στο νόθο έργο του *Περί άπλῶν φαρμάκων*, ο Διοσκουρίδης καταγράφει πολύ περισσότερα απλά φάρμακα για στοματικά έλκη που αφορούν κυρίως τις άφθες, τα διαβρωτικά έλκη και τις σπηεδόνες. Στον αντίποδα, ο Γαληνός καταγράφει έναν εκτεταμένο αριθμό σύνθετων και πολύπλοκων στοματικών φαρμάκων για την αντιμετώπιση όλων των ειδών ελκών. Στην πλειονότητά τους οι γαληνικές φαρμακευτικές συνταγές στοματικών ελκών είναι απάνθισμα από φαρμακολογικά έργα προγενέστερων διάσημων αυτοκρατορικών ιατρών, οι περισσότεροι από τους οποίους έδρασαν κατά τον 1ο αι. μ.Χ.

ΑΦΘΕΣ

Οι πρώτες αναφορές για τις άφθες εντοπίζονται στην Ιπποκρατική Συλλογή με όρους όπως: *ἄφθαι*,⁶⁹ *ἐν τῷ στόματι ἄφθαι*,⁷⁰ *στόματα ἀφθώδεα*.⁷¹⁻⁷³ Οι ιπποκρατικοί συγγραφείς δεν διατυπώνουν κάποιο ορισμό ή περιγραφή σε καμία ιπποκρατική πραγματεία. Στην Ιπποκρατική Συλλογή, οι άφθες συνδέονται με γενικότερες νοσολογικές καταστάσεις, οι οποίες εμφανίζουν βαριά κλινική εικόνα. Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η παρουσία αφθών σε μια νοσολογική κατάσταση είναι εξαιρετικά παρακινδυνευμένο να ταυτίζεται με το σύνδρομο Αδαμαντιάδη-Behcet. Όλοι οι συγγραφείς της αρχαίας ιατρικής γραμματείας, συμπεριλαμβανομένων των ιπποκρατικών, εντοπίζουν τις άφθες στη στοματική κοιλότητα, στους οφθαλμούς και στα γυναικεία γεννητικά όργανα. Σε κανένα χωρίο, καμίας ιατρικής πραγματείας δεν υπάρχουν αναφορές για άφθες στα αντρικά γεννητικά όργανα.

Οι άφθες, μετά το οδοντικό άλγος, απασχόλησαν την Αρχαία Ιατρική περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη παθολογική κατάσταση της στοματικής κοιλότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Γαληνική Συλλογή οι φαρμακευτικές συνταγές για παθήσεις της στοματικής κοιλότητας είναι 122 (χωρίς να συμπεριλαμβάνονται τα φάρμακα για την αντιμετώπιση παθήσεων οδοντικής φύσεως). Τη μερίδα του λίοντος καταλαμβάνουν πολύπλοκες φαρμακευτικές αγωγές για τις άφθες της στοματικής κοιλότητας. Πρόκειται για 76 σύνθετα φάρμακα, τα οποία αποτελούν το 62,3% των στοματικών φαρμάκων συνολικά. Ο μεγάλος όγκος θα πρέπει να αποδοθεί στην έλλειψη διαφοροδιάγνωσης των ποικίλων νοσολογικών καταστάσεων που δηλώνονται ως άφθες. Προφανώς με τον όρο ἄφθα δεν αναφέρονταν αυστηρά και μόνο στην παθολογική εξεργασία την οποία σήμερα χαρακτηρίζουμε ως άφθα. Αλλά ως άφθα θα πρέπει να θεωρούσαν κάθε επιφανειακό έλκος του βλεννογόνου της στοματικής κοιλότητας.⁷⁴ Τονίζεται emphaticά ότι ένας μεγάλος αριθμός φαρμάκων για την αντιμετώπιση των αφθών του στόματος είναι κατάλληλα και για την αντιμετώπιση παθολογικών εξεργασιών στους οφθαλμούς, στα γυναικεία γεννητικά όργανα και στον πρωκτό.

Ωστόσο, κανένα απολύτως από τα ανωτέρω φάρμακα για άφθες δεν χρησιμοποιείται για οποιαδήποτε μορφής θεραπεία σε ανδρικά γεννητικά όργανα. Η εν λόγω παρατήρηση αφορά το σύνολο των ιατρών

της αρχαίας ελληνικής ιατρικής γραμματείας με ότι συνεπάγεται για την πιθανή διάγνωση σε χωρία ιατρικών πραγματειών του συνδρόμου Αδαμαντιάδη-Behcet. Όσο γονιευτική και αν είναι θα πρέπει να θεωρείται παρακινδυνευμένη.

Παράλληλα, οι άφθες είναι η μόνη κατηγορία στοματικών ελκών για την οποία έχουν διατυπωθεί ορισμοί και έχουν δοθεί περιγραφές. Η πρώτη περιγραφή άφθας ως παθολογικής εξεργασίας εντοπίζεται στο έργο *Περὶ γυναικείων του Σωρανού* από την Έφεσο, ο οποίος άκμασε επί των αυτοκρατόρων Τραϊανού και Αδριανού (αρχές 2ου αι. μ.Χ.). Κατά τον Σωράνο άφθα είναι κάθε επιφανειακό έλκος της στοματικής κοιλότητας και αντιμετωπίζεται ανάλογα με τη βαρύτητά του. Δηλαδή εάν εμφανίζει μικρή εσχάρα, τότε η άφθα απλώς επαλείφεται με μέλι. Αντίθετα, σε πιο σοβαρές καταστάσεις χρησιμοποιούνται καταπλήσματα με στυπτικά φάρμακα, τα οποία έχουν αποιδηματικές ιδιότητες σφίγγοντας και συρρικνώνοντας τον στοματικό βλεννογόνο στην περιοχή της φλεγμονής.

Περὶ ἄφθης

Ἄφθης δὲ γενομένης (ἥτις ἔλκος μὲν ἔστιν ἐπιπόλαιον ἐν τῇ εὐρυχωρίᾳ τοῦ στόματος νεμόμενον) μικρὰς μὲν ἐσχάρας οὖσης μέλιτι δὲ τὸ στόμα διακρίνειν, μείζονος δὲ μετὰ ξηρασίας μὲν καὶ φλεγμονῆς καταπλήσσειν τοῖς χαλᾶν δυναμένοις, μετὰ καθυγρασμοῦ δὲ τοῖς στύφειν ὑπισχνουμένοις, οἷον διὰ φακοῦ καὶ σιδῶν. κατὰ δὲ τοῦ ἔλκους ἔνδοθεν χρῆσθαι τῇ ἀνθηρᾷ ἢ ῥεῖω τῶ ἄνθει τῶν ῥόδων ἢ κυπέρῳ ἢ μυρίκης καρπῶ, ποσῶς δὲ τῆς ὑγρασίας κρατηθείσης τῇ διὰ μόρων στοματικῇ καὶ τῇ διὰ κωδυῶν καὶ τῇ δι' ἄρνογιώσσου μετὰ μέλιτος ἢ τινι ἄλλῳ τῶν στυπτικῶν χυλῶν ἐψηθέντι μετὰ μέλιτος. βοηθεῖ καὶ ἴρις μετὰ μέλιτος, καὶ εἰ ξηρὰν ἐμφυσᾶν ἐθέλῃς, καὶ ῥόδων φύλλα κεκομμένα, καὶ τὸ ἄνθος τῶν ῥόδων καὶ κρόκος καὶ ὀλίγον σμύρνης καὶ ἡ κηκὶς καὶ ὁ ῥιβανωτὸς καὶ ὁ φλοιὸς τοῦ ῥιβάνου, ὁμοῦ τε καὶ ἰδίᾳ ἕκαστον, μέλιτι δευόμενα, ἐπὶ τούτοις μελίκρατόν τε καὶ ῥόας γλυκείας ὁ χυλός. τὸ δὲ θριξίν περιελεῖν τὸν δάκτυλον καὶ ἀποβάπτειν εἰς ἔλαιον ἢ μέλι καὶ ἀποσμήχειν τὰ ἔλκη, καθάπερ αἱ τροφοὶ πράττουσιν, καὶ μάλιστα τούτων αἱ Σύραι, παραιτητέον, ἀποσπασμένων γὰρ τῶν ἐσχαρῶν ἐνυβριζόμενα τὰ ἔλκη παροξύνονται.⁷⁵

Περὶ ἄφθας

Ὅταν εμφανίζεται άφθα (η οποία είναι επιφανειακό έλκος που παρουσιάζεται στη στοματική κοιλότητα), εάν μεν η εσχάρα είναι μικρή, το στόμα πρέπει να επαλείφεται με μέλι, ενώ όταν είναι μεγαλύτερη με ξηρότητα και φλεγμονή, τοποθετείται κατάπληγμα στα έλκη με διαβροχή με στυπτικά (φάρμακα), όπως με φακή και με φλούδια ροδιάς. Για το έλκος δε

εσωτερικά χρησιμοποιήστε την ανθηρά ή λιωμένα τα άνθη του τριαντάφυλλου ή του κύπερου ή τον καρπό μυρίκης με συγκράτηση της υγρασίας με μούρα και με κάψα παπαρούνας και με αρνόγλωσσο με μέλι ή με κάποιο άλλο από τους στυπτικούς χυλούς ψημένο με μέλι. Βοηθά και η ίρις με μέλι και αν θέλεις να δώσεις ξηρότητα, τα κομμένα φύλλα της τριανταφυλλιάς και το άνθος της τριανταφυλλιάς και κρόκος και λίγο σμύρνα και βελανίδια και το ῥιβάνι και ο φλοιός του ῥιβάνου, είτε μαζί είτε το καθένα χωριστά, ανακατεμένα με μέλι και μαζί με αυτά οινόμελο και ο χυλός γλυκιάς ροδιάς. Περιτυλίγεις στο δάκτυλο τρίχες και το βυθίζεις σε ῥάδι ή μέλι και καθαρίζεις τα έλκη, όπως κάνουν οι παραμάνες και ιδιαίτερα οι Συριανές, το οποίο είναι απορριπτό, διότι με την απομάκρυνση των εσχαρών ερεθίζονται τα έλκη και επιδεινώνονται.]

Έναν σχεδόν αιώνα αργότερα δίδεται από τον Αρεταίο τον Καπαδόκη (2ος αι. μ.Χ.) η λεπτομερέστερη περιγραφή των άφθων

ῥιοιμῶδεα δὲ ὁκόσα πηλατέα, κοῖλα, ῥυπαρά, ἐπιπάγῳ λευκῷ, ἢ πελιδνῷ, ἢ μέλανι ξυνεχόμενα· ἄφθαι τοῦτομα τοῖσι ἔλκεσι.⁷⁶

Ῥιοιμῶδη δε όσα (έλκη) είναι πηλατιά, κοίλα, ρυπαρά με επίστρωση λευκή, μαυροκίτρινη ή μαύρη: τα έλκη αυτά ονομάζονται άφθες]

Ωστόσο, ο μάηλιον σύγχρονος του Αρεταίου Γαληνός προτιμά τον ορισμό του Σωρανού, διευκρινίζοντας όμως ότι οι άφθες κατ' αυτόν αποτελούν επιφανειακά έλκη: *Τὰς ἐπιπολῆς ἑλκώσεις ἐν τῷ στόματι γινομένας ὀνομάζουσιν ἄφθας, ἐχούσας τι καὶ θερμότητος πυρώδους.⁷⁷* Επιπροσθέτως, αναφέρει ότι στην περιοχή της άφθας παρατηρείται τοπική άνοδος της θερμοκρασίας και μάλιστα αυξημένη σαν φωτιά (πυρώδης).

Οι άφθες διακρίνονται εύκολα με επισκόπηση τόσο μέσω της όρασης όσο και με την αφή. Όσον αφορά τη διάκριση με την όψη, αυτή πραγματοποιείται μέσω των χρωμάτων σε επιμέρους κατηγορίες, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον Γαληνό: *διαγνώσκονται δ' ἅπασαι ῥαδίως ὅψει τε ἅμα καὶ ἀφῇ, τῇ μὲν ὅψει διὰ τῶν χρωμάτων.⁷⁸* Ανάλογα με το χρώμα τους, κατηγοριοποιούνται σε λευκές και μέλαινες, μια κατάταξη η οποία ανάγεται στον Απολλώνιο τον Ηροφίλειο⁷⁹ (άκμασε π. 1ο αι. π.Χ.). Απεναντίας, ο Ανδρόμαχος ο νεότερος (π. 1ος-2ος αι. μ.Χ.) ομαδοποιεί τις άφθες σε *ἀπλές, ἐπιπόλαιες ἄφθες* (επιφανειακές), *σπηδονώδεις* (σηψαιμικές) και *κακοήεις ἄφθες* (καρκινικές).⁸⁰ Ενώ ο Ασκληπιάδης Φαρμακίων (τέλη 1ου αι. π.Χ.-αρχές 2ου αι. μ.Χ.) με τη σειρά του διακρίνει τις άφθες σε *ἄφθες χωρὶς νομῆ* (χωρίς διάβρωση) και *νεμομένες ἄφθες* (με διάβρωση).⁸¹

Είναι πραγματικά εκπληκτικό το πλήθος των ιατρών οι οποίοι μελέτησαν κατά τρόπο διεξοδικό τις στοματικές άφθες και δεδομένου ότι τις περισσότερες πληροφορίες αντλούμε από τη Γαληνική Συλλογή,

είμαστε υποχρεωμένοι να παρατηρήσουμε ότι από τον 1ο αι. μ.Χ. έως και τον 2ο αι. μ.Χ., οπότε και έδρασε ο Γαληνός, εντοπίζονται περί τους 10 ιατρούς ο οποίοι ασχολούνται συστηματικά με τις άφθες και παραθέτουν πληθώρα φαρμακευτικών αγωγών για την αντιμετώπισή τους.

Το ίδιο ισχύει και για τους μετέπειτα Βυζαντινούς ιατρούς, όπως ο Ορειβάσιος (4ος αι. μ.Χ.), ο Αλέξανδρος Τραλλιανός (6ος αι. μ.Χ.), ο Αέτιος ο Αμιδηνός, ο Παύλος ο Αιγινήτης (7ος αι. μ.Χ.), οι οποίοι στο ιατρικό τους έργο παραθέτουν φαρμακευτικές αγωγές για τις άφθες. Οφείλουμε να επισημάνουμε πως πρόκειται για παράθεση χωρίων τα οποία τις περισσότερες φορές έχουν αντιγραφεί σχεδόν αυτοθεξεί από τον Γαληνό της Περγάμου.

Πράγματι, ο Γαληνός αποτελεί σημείο τομής όχι μόνο για την Ιατρική συνολικά, αλλά και για τη Στοματολογία, διότι είναι ο πρώτος ιατρός ο οποίος όχι μόνο μελετά συστηματικά κατηγοριοποιώντας παθολογικές εξεργασίες του στόματος, όπως οι προγενέστεροι και μεταγενέστεροι συνάδελφοί του, αλλά προχωρά ένα βήμα παραπέρα. Αναζητά τις αιτίες δημιουργίας των αφθών και τις εντάσσει στο Γαληνικό Ιατρικό Σύστημα ως διαταραχές της ισορροπίας των χυμών, ώστε τελικά να τις αντιμετωπίσει με τις κατάλληλότερες φαρμακευτικές αγωγές.

Αρχικά διακρίνει τις άφθες σε φλεγμονώδεις και ερυσιπελατώδεις, με τις μεν πρώτες να εμφανίζουν ελκώσεις και τις δε δεύτερες να παρουσιάζουν ερυθρό εξάνθημα σαφώς περιγεγραμμένο και όχι ελκωμένο. Ανάλογα με την ένταση των συμπτωμάτων, χαρακτηρίζονται ως αρχόμενες ή ακμάζουσες άφθες, αλλά και μέτριες ή ισχυρές άφθες, ακολουθώντας την ένταση των συμπτωμάτων. Αν οι άφθες εμφανίζουν τοπική αύξηση της θερμοκρασίας, τότε ονομάζονται διάπυρες (θερμές) και αντιθέτως χαρακτηρίζονται ως ψυχρές άφθες. Δηλαδή διακρίνονται σε θερμότερες (διάπυρες) και ψυχρότερες ως προς την κρίση τους ανάλογα με το αν υπερισχύει η ποιότητα του θερμού και του ψυχρού αντίστοιχα. Οι διάπυρες είναι οι πιο ερυθρές, ενώ οι υπόλοιπες τυποποιούνται ως ξανθότερες.

Όταν οι άφθες δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν με τα συνήθη φαρμακευτικά μέσα, τότε γίνονται χρονίζουσες και σε αυτές επικρατεί ο μελαγχολικός χυμός (μαύρη χολή). Το ίδιο ισχύει και σε αυτές που έχουν μαύρο χρώμα. Στις δε άφθες όπου το χρώμα τους είναι ερυθρότερο επικρατεί ο αιματικός χυμός, ενώ στις ξανθότερες ο πικρόχολος (κίτρινη χολή). Τέλος, όσες εμφανίζουν λευκό χρώμα επικρατεί ο φλεγματικός χυμός.⁸²

Συνεπώς, οι άφθες ως παθολογικές εξεργασίες του στοματικού βλεννογόνου σχετίζονται με τη διαταραχή της ευκρασίας του οργανισμού, καθώς είναι αποτέλεσμα ανισορροπίας, κατά την οποία υπερισχύει ο ένας χυμός έναντι των υπολοίπων, με αποτέλεσμα ο άνθρωπος να νοσεί. Ο Γαληνός είναι ο πρώτος στην Ιστορία της Στοματολογίας ο οποίος διατυπώνει έναν αιτιολογικό μηχανισμό εκδήλωσης αφθών και τον εγκοιπώνει σε ένα ολιστικό ιατρικό μοντέλο, αποτε-

λούμενο από ένα σύνολο συνεκτικών και αλληλοσυμπληρούμενων θεωριών που αφενός μεν δίδουν ικανοποιητικές εξηγήσεις για τα αίτια των νόσων και την εκδήλωση των αφθών, αφετέρου δε προωθούν την αποτελεσματική θεραπεία του ασθενούς μέσα από ένα σύνολο κοινά αποδεκτών αρχών.

Πλέον η αντιμετώπιση των αφθών της στοματικής κοιλότητας δεν στηρίζεται μόνο στις εμπειρικές παρατηρήσεις, αλλά πηλαισιώνεται και από ένα θεωρητικό υπόβαθρο, το οποίο εξηγεί τα αίτια δημιουργίας τους αλλά και τις ιδιότητες των φαρμακευτικών ουσιών που πρέπει να χορηγηθούν υπό το πρίσμα της εναντιοπάθειας. Ο Γαληνός επιμένει σε αυτή τη διπλή θεωρητική προσέγγιση, καθώς πρεσβεύει ότι μέσα από τη διδασκαλία των απλών φαρμάκων, όπως διατυπώνεται στο φαρμακολογικό έργο *Περί κρίσεως και δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*, είναι δυνατή η θεωρητική τεκμηρίωση των φαρμακευτικών ιδιοτήτων τόσο των απλών φαρμάκων όσο και των σύνθετων (που αποτελούνται από απλά), τα οποία είναι κατάλληλα για τη θεραπεία των διαφορετικών ειδών αφθών, συνυπολογίζοντας πάντα την ιδιαίτερη κρίση του ασθενούς.⁸³

Με τον Γαληνό η Αρχαία Οδοντιατρική και ο ιδιαίτερος κλάδος της Στοματολογίας φθάνει στο απόγειό της. Θέτει τις θεωρητικές βάσεις της Στοματολογίας και πλέον σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου όσον αφορά τις στοματολογικές παθήσεις δεν γίνεται παρά αναπαραγωγή χωρίων έργων του Γαληνού. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Νεόφυτου Προδρομηνού,⁸⁴ ο οποίος τον 14ο αι. μ.Χ., χρησιμοποιώντας τη Γαληνική Συλλογή, συντάσσει μια πραγματεία με τίτλο *Διδασκαλία περί τῶν ἐν ὁδοῦσι παθῶν*, για τις παθήσεις των δοντιών και της στοματικής κοιλότητας, αναπαράγοντας αυτοθεξεί πληθώρα στοματικών φαρμάκων της Γαληνικής Συλλογής. Η ίδια πραγματεία μεταγράφεται τον 16ο αι. μ.Χ. από τον Claude Naulot du Val d'Avallon (εβλ. Κηαύδιος ὁ Ναυιλωτῆς κοιθαδεὺς Ἀναηλιωναῖος),⁸⁵ γεγονός το οποίο φανερώνει την αξία και κυρίως την αντοχή της γαληνικής οδοντιατρικής διδασκαλίας στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα, αλλά και τα όρια της Στοματολογίας, η οποία από την ύστερη αρχαιότητα παραμένει στάσιμη για πολλούς αιώνες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι παθολογικές εξεργασίες της στοματικής κοιλότητας αποτελούσαν αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης πληθώρας σημαντικών ιατρών του αρχαίου κόσμου, με αρχή τον Ιπποκράτη και τα κείμενα της Ιπποκρατικής Συλλογής. Στην αρχαία ιατρική γραμματεία η αντιμετώπιση των φλεγμονών του στοματικού βλεννογόνου αποτελεί ένα σημαντικό μέρος της θεραπευτικής, φανερώνοντας παράλληλα και τη φύση των στοματολογικών παθολογικών καταστάσεων, τις οποίες καθόυνταν να αντιμετωπίσει είτε ο ιατρός είτε ο εξειδικευμένος οδοντίατρος της Ρώμης ή της Αλεξάνδρειας.

Οι φλεγμονές των ούλων, ένεκα της ξεχωριστής φύσης τους, διαχωρίζονται πλήρως από τις υπόλοιπες νοσολογικές οντότητες του στοματικού βλεννογό-

νου. Οι ηλικώσεις αποτελούν την αμέσως επόμενη πολυπληθέστερη κατηγορία παθολογικών εξεργασιών εμφανίζοντας μεγάλη τυπολογία. Ειδικότερα, οι άφθες εμφανίζουν πληθώρα τυποποιήσεων, γεγονός το οποίο φανερώνει ότι σε όλη την αρχαιότητα, και ιδιαίτερα κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο, οι στοματολογικές παθήσεις παρουσίαζαν υψηλό ενδιαφέρον μελέτης από τους κορυφαίους ιατρούς. Για την αντιμετώπισή της, έχει προταθεί ο μεγαλύτερος αριθμός θεραπευτικών αγωγών από οποιαδήποτε άλλη πάθηση της στοματικής κοιλότητας.

Από την πληθώρα των θεραπευτικών αγωγών και ειδικά από τα στοματικά φάρμακα εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο τομέας της θεραπευτικής του στόματος είχε εξελιχθεί εντυπωσιακά, αντικατοπτρίζοντας παράλληλα το υψηλό επίπεδο άσκησης της Στοματολογίας ως ιδιαίτερου κλάδου της Αρχαίας Ιατρικής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- KOUTROUMPAS D. & KOLETSI-KOUNARI H. Galen on Dental Anatomy and Physiology. *Journal of the History of Dentistry* 2012 Spring, 60(1): 40-41.
- GULDAGER P. & SLEJ K. Gli scavi scandinavi nel Foro Romano. Il tempio di Castore e Polluce. *Archeologia Viva* 1986, 5 (4): 24-37.
- BILDE P.G. Hos tandlægen: en butik i Castor og Pollux' temple. In: BILDE PG, NØRSKOV V & PEDERSEN P (εκδ.) Hvad fandt vi? En gravebogs fra Institut for Klassisk Arkæologi. Aarhus Universitet, Aarhus, 1999: 13-140.
- Galenus, De partibus artis medicativae (24, 36-25,68 Schöne).
- ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2016: 89-98.*
- ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2016: 169-174.*
- ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2016: 151-168.*
- NUTTON V. Ancient Medicine. Routledge, London & N. York, 2004: 203.
- ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2016: 188-189.*
- HANSON A. & GREEN M. Soranus of Ephesus: Methodicorum Princeps. In: HAASE W. & TEMPORINI H. (εκδ.) Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW). II 37. 2. Walter de Gruyter, Berlin & N. York, 1994: 967-1075.
- Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 959, 12-960, 6 Kühn).
- Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 948, 8-14 Kühn).
- Γαληνού, Περί χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων (III. 871,3-6 Kühn).
- Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 899, 3 Kühn).
- Γαληνού, Περί ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων τῶν σωζομένων Βιβλία Ἑννέα (III. 441, 7 Kühn).
- Γαληνού, Περί χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων (III. 743, 17-744, 1 Kühn).
- Ἱπποκράτους, Κῶακαὶ προγνώσεις (V. 620, 11-13 Littré).
- Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ ἕκτον (V. 328, 13-15 Littré).
- Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ πέμπτον (V. 244, 14-16 Littré).
- Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ ἕβδομον (V. 430, 8-10 Littré).
- Ἱπποκράτους, Περί νούσων τὸ δεύτερον (VII. 8, 18 Littré).
- ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η φαρμακευτική χρήση γαίων, πετρωμάτων και μεταλλευμάτων κατά τον Γαληνό της Περγάμου. *δέλτος. 2014, 43: 29.*
- Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ ἕβδομον (V. 430, 8-10 Littré).
- Ἱπποκράτους, Περί παθῶν (VI. 212, 6-7 Littré).
- Νεοφύτου Προδρομνοῦ, Διδασκαλία περὶ τῶν ἐν τοῖς ὁδοῦσι παθῶν, ὑπ' αριθ. 2286 Κώδικας Παρισίων, φύλλο 92α.
- Νεοφύτου Προδρομνοῦ, Διδασκαλία περὶ τῶν ἐν τοῖς ὁδοῦσι παθῶν, ὑπ' αριθ. 1481 Κώδικας Αθηνῶν, φύλλο 12β.
- Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 880, 17-881, 13 Kühn).
- Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 887, 1-889, 6 Kühn).
- Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 861, 11-17 Kühn).
- Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 879, 3-8 Kühn).
- Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 879, 17-880, 2 Kühn).
- Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 880, 11-16 Kühn).
- ΤΣΑΪΜΟΥ Κ. Ορολογία της Αρχαίας Μεταλλείας. *Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2007: 173.*
- Διοσκουρίδου, Περί ὕλης ἱατρικῆς (V. 76, 1-77, 10 Wellmann).
- Γαληνού, Περί κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων (XII. 236, 13-237, 2 Kühn).
- Διοσκουρίδου, Περί ὕλης ἱατρικῆς (V. 75, 13-77, 12 Wellmann).
- Γαληνού, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 891, 1-3 Kühn).

38. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2016: 108-112.*
39. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 889, 13-17 Kühn).
40. ΒΡΟΤΣΟΣ Γ. Ο Βυζαντινός Ιατρός Παύλος ο Αιγινήτης και οι οδοντιατρικές γνώσεις του έργου του. *Οδοντιατρική. 1977, 10(1): 53.*
41. Γαληνοῦ, Περί τῶν παρά φύσιν ὄγκων (VII. 731, 11-12 Kühn).
42. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ τέταρτον (V. 168, 17-20 Littré).
43. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 875, 12-14 Kühn).
44. Γαληνοῦ, Περί κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων (XI. 416, 14-419, 13 Kühn).
45. SAMUELSSON G & BOHLIN L. Drugs of Natural Origin: A Treatise of Pharmacognosy. 6th edition. *Swedish Pharmaceutical Press, Stockholm, 2010: 630-639.*
46. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2016: 188-189.*
47. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 887, 1-844, 7 Kühn).
48. Ἱπποκράτους, Περί Νόσων τὸ Δεύτερον (VII. 48, 3-11 Littré).
49. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 896, 2-3 Kühn).
50. CONRAD L., NEVE M., NUTTON V., PORTER R. & WEAR A. The Western Medical Tradition: 800 BC to AD 1800. *Cambridge University Press, Cambridge, 1995: 24-25.*
51. Ἱπποκράτους, Περί Νόσων τὸ Δεύτερον (VII. 48, 12-19 Littré).
52. NUTTON V. Ancient Medicine. *Routledge, London & N. York, 2004: 182-186.*
53. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 875, 1-6 Kühn).
54. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 861, 11-17 Kühn).
55. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XIII. 51, 3-7 Kühn).
56. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Φαρμακολογία του Γαληνοῦ. *Διδακτορική Διατριβή. Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα, 2010: 75-79.*
57. Ἱπποκράτους, Περί Νόσων τὸ Δεύτερον (VII. 48, 20-50, 3 Littré).
58. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ Πέμπτον (V. 258, 17-18 Littré).
59. Ἱπποκράτους, Περί Νόσων τὸ Δεύτερον (VII. 48, 20-50, 3 Littré).
60. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ Τέταρτον (V. 156, 4-17 Littré).
61. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ Πέμπτον (V. 204, 19-206, 6 Littré).
62. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 916, 1-2 Kühn).
63. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 895, 12-902, 3 Kühn).
64. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 928, 13-929, 14 Kühn).
65. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 929, 15-933, 12 Kühn).
66. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 933, 13-938, 4 Kühn).
67. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 899, 7-18 Kühn).
68. Γαληνοῦ, Θεραπευτικῆς Μεθόδου (X. 232, 1-233, 3 Kühn).
69. Ἱπποκράτους, Ἀφορισμοὶ (IV. 496, 13 Littré).
70. Ἱπποκράτους, Περί γυναικείων (VIII. 252, 5 Littré).
71. Ἱπποκράτους, Ἐπιδημιῶν τὸ τρίτον (III. 70, 6 Littré).
72. Ἱπποκράτους, Κωακαὶ προγνώσεις (V. 700, 14 Littré).
73. Ἱπποκράτους, Κωακαὶ προγνώσεις (V. 706, 9 Littré).
74. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ. Η Οδοντιατρική στον Αρχαίο Κόσμο. *Ερευνητική Μονογραφία. ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2016: 235.*
75. Σωρανοῦ, Περί γυναικείων (III. 89, 11-27 Ilberg).
76. Ἀρεταίου Καππαδόκου, Περί αἰτιῶν καὶ σημείων ὀξέων παθῶν (CMG II 10, 28- 11, 1 Hude).
77. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 988, 5 - 7 Kühn).
78. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 1003, 14- 16 Kühn).
79. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 996, 7-11 Kühn).
80. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 990, 7-991, 12 Kühn).
81. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 995, 2-3 Kühn).
82. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 1003, 6- 1004, 1 Kühn).
83. Γαληνοῦ, Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (XII. 1004, 2-11 Kühn).
84. Νεοφύτου Προδρομνοῦ, Διδασκαλία περὶ τῶν ἐν τοῖς ὁδοῦσι παθῶν, *ὑπ' αριθ. 2286 Κώδικας Παρισίων.*
85. Νεοφύτου Προδρομνοῦ, Διδασκαλία περὶ τῶν ἐν τοῖς ὁδοῦσι παθῶν, *ὑπ' αριθ. 1481 Κώδικας Αθηνῶν.*